

Anmeldelser

Jørgen Albæk Jensen:

»Parlamentarismens statsretlige betydning«.

Jurist- og Økonomforbundets forlag, 1989 (Licentiaafhandling).

1. Det parlamentariske princip er i Danmark udtrykt i grundlovens §15: En regering skal gå af eller udskrive nyvalg, hvis Folketinget erklærer den sin mistillid. Som grundlovsregel har bestemmelsen utvivlsomt retslig betydning. Den udgør den sikre retlige kerne i vores begreb om parlamentarisme.

Lige så utvivlsomt er det, at de både før og efter grundlovsreglen fra 1953, og også udenfor dennes område – regeringens pligtmæssige afgang – har dannet sig politiske sædvaner som efter almindelig opfattelse hører med til parlamentarismen, forstået som betegnelse for politiske styreformer, hvor et folkevalgt parlament har den afgørende indflydelse på regeringens sammensætning og politik, i modsætning til systemer hvor regeringen har et selvstændigt politisk mandat.

At det i Danmark er Folketinget som har det politiske herredømme, kan uden videre konstateres, bl.a. i forbindelse med regeringsdannelsen, hvor mandatfordelingen i Folketinget er afgørende, og i forbindelse med alle væsentlige politiske beslutninger, hvor regeringen regelmæssigt bøjer sig for Folketingets opfattelse. Det er kommet klart frem i de senere år, hvor der jævnligt i Folketinget har vist sig et flertal mod regeringen.

Jørgen Albæk Jensen har på den baggrund sat sig for at undersøge, hvad der ud over grundlovens ord gælder som ret, til forskel fra politisk sædvaner i forholdet mellem regering og Folketing. Det drejer sig altså om at udsondre det, som sker som følge af retlig forbundethed, fra det som alligevel sker, men af andre grunde.

Opgaven er vigtig. Dens betydning kan ikke afvises med henvisning til, at vi befinder os i et lag,

hvor det savner praktisk mening at tale om retlige frem for politiske pligter, når forskellen alene består i, at de retlige pligter i modsætning til de politiske kan håndhæves af Rigsretten (som ikke har været i brug siden 1910 og som i øvrigt for en del er politisk sammensat). Det spiller faktisk en rolle for pligtens efterlevelse, om den bliver opfattet på den ene eller den anden måde, og det er en kendsgerning, at politikerne bruger retlige argumenter til at sætte eftertryk på de politiske. Retsbegrebet bruges og misbruges til at legitimere politiske standpunkter.

2. Undersøgelsen falder i to afsnit: Det første handler om pligter i relation til regeringens sammensætning. Hovedvægten er lagt på spørgsmålet om, hvorvidt regeringen er retligt forpligtet til at gå af eller udskrive valg, når et folketingsflertal stemmer imod den uden direkte at kræve dens afgang.

Det andet hovedafsnit handler mest om den retlige betydning af folketingsbeslutninger, d.v.s. Folketingets beslutninger i anden form end lov. Hertil kommer afsnit om Markedsudvalgets statsretlige stilling og om forpligtelsen til at stadfæste lovforslag.

De fremhævede emner modsvarer en udvikling i politisk praksis og, navnlig for så vidt angår folketingsbeslutninger, en udvikling i den statsretlige teori, som nok har skabt en del uklarhed med hensyn til, hvor den gælder som ret.

Undersøgelsen omfatter den foreliggende juridiske litteratur om emnerne, naturligvis især de samlede statsretlige fremstillinger, som der herhjemme er tradition for, at nye professorer skal udgive for at bemægtige sig faget. Dertil lægges en gennemgang af politisk praksis som den er kommet til udtryk ved afstemninger og andre tilkendegivelser i Folketingssalen.

Det er en både meget nyttig og meget kyndig fremstilling af gældende statsforfatningsret, der er kommet ud af det. Konklusionerne er ikke særlig overraskende og indeholder ikke meget nyt set i forhold hidtidig, gængs juridiske opfattelse. Det er kun små sproglige nuancer som skiller fra Poul

Andersen's, Alf Ross', Max Sørensen's og senest Peter Germer's fremstillinger. Kun Henrik Zahles opfattelse bliver generelt sat til vægs (mere herom senere). Men konstateringen af intet nyt kan jo også være værdifuld, navnlig når den som her bygger på grundige undersøgelser og forholder sig til en praksis, der tilsyneladende tegner noget nyt.

3. Når jeg alligevel vil anføre nogle kritiske bemærkninger hænger det sammen med Jørgen Albæk Jensens valg af metode. Valget går ud på at anvende sædvanlig juridisk metode, således som denne med små variationer er blevet tillempet statsrettens særlige emneområde. For så vidt vender bemærkningerne sig ikke specielt mod denne bog, men generelt mod anvendelse af traditionel juridisk metode på dette område.

Statsretten omhandler den ret som gælder i forholdet mellem de øverste statsorganer, bl.a. forholdet mellem regering og Folketing. Grundlovens ord herom er sparsomme, der er få skrevne regler ud over grundloven, og der er næsten ingen retspraksis. Man er henvist til at benytte andre retskilder, hvor der overhovedet skal tales om ret udover grundlovens ord. Det skal der efter min opfattelse. Jørgen Albæk Jensen må mene det samme. Ellers ville den opgave, han har stillet sig, være meningsløs.

Bogens centrale retskilde er da »retssædvanen«. Den traditionelle opfattelse af, hvad der skal til for at danne sædvanen er, at der skal foreligge en handle måde, som har været fulgt almindeligt, stadigt og længe og den skal være fulgt som udslag af en retsoverbevisning. Jørgen Albæk Jensen tilslutter sig denne definition. Undersøgelsens udgangspunkt indebærer, at de første objektive betingelser er opfyldt (regeringen underkaster sig sædvanligt Folketingets herredømme). Afgørende for, om sædvanen udtrykker en retsnorm, er således det sidste, psykologiske kriterium, *retsoverbevisningen*.

Også bortset fra den logiske cirkularitet – at noget for at blive til ret, skal være erkendt som ret – er det en noget problematisk retskilde. I mangel af bedre kendetegn nødes man til at lægge vægt på, hvad de politiske siger om, hvorledes de opfatter

tingene. Bogen gør flittigt brug af citater fra Folketingets talerstol. Jeg har ikke grundlag for at anfægte det foretagne udvalg, men skal til støtte for min generelle skepsis blot anføre, at politikerudtalelserne falder under behandlingen af en bestemt sag, hvor partierne har forskellig opfattelse af, hvordan den sag skal løses. Det retlige spørgsmål opstår som en krusning på sagen. Det er umuligt at undgå, at den politiske opfattelse smitter af på opfattelsen af, hvad der er ret. Det er åbenbart, at partiernes mening om, hvad der ligger i det parlamentariske princip, afhænger af, om partiet er i regering eller opposition.

Politikernes retsoverbevisning kommer ikke ud af den blå luft. Den skabes af politisk opfattelse og – lige så vigtigt – af, hvad juristerne siger er gælden ret. Det giver plads for en anden slags cirkelslutning i statsretten.

For nogle år siden gennemførte nogle jurastuderende en spørgeskemaundersøgelse, hvor folketingsmedlemmer skulle svare på, om de anså folketingsbeslutninger for at være retligt bindende for regeringen. De fleste svarede nej. Kort tid forinden var Folketinget blevet belært af statsministeren om, af beslutningerne alene indebar en politisk forpligtelse. Statsministeren henviste korrekt til, at dette var den overvejende opfattelse i den statsretlige litteratur. Jeg har hørt, og tror det gerne, at den almindelige opfattelse blandt Folketingets medlemmer indtil da var, at folketingsbeslutninger var retligt forpligtende.

Det er næsten ikke til at komme ud af stedet, når det traditionelle sædvanerets begreb anvendes. Ikke underligt at denne bog ikke gør det.

4. Det er for så vidt heller ikke overraskende, at hovedangrebepunktet for fremstillingen af gældende ret, især afsnittet om folketingsbeslutninger, er Henrik Zahles behandling af spørgsmålet i hans (foreløbige) nye udgave af statsforfatningsretten. Zahle tager afstand fra at bruge det sædvanlige sædvaneretsbegreb og når til resultater, der afviger betydeligt fra, hvad stort set alle andre, der har behandlet spørgsmålet, hidtil har anset for at være gældende. Det har som nævnt skabt nogen forvirring bl.a. hos de studerende, der har Zahles bog som eksamenspensum. Jeg har ople-

vet det som censor ved Københavns Universitet.

Zahles opfattelse er provokerende. Den ægger til modsigelse, i hvert fald diskussion, også fordi synspunkterne fremlægges mere som anskuelser end som standpunkter med hensyn til, hvad der er gældende ret.

Det sidste tror jeg udgør den afgørende forskel. Den foreliggende bog bygger ligesom det meste statsretlige litteratur på forestillingen om, at teorien skal give besked om, hvad der er gældende ret. Opgaven forudsætter, at der på statsrettens område ligesom på andre retsområder findes en absolut sandhed, kaldet »gældende ret«. Den kan godt nok være svær at finde frem til en gang imellem, og udtalelserne må derfor ikklædes passende sproglige forbehold af typen »må formentlig antages« o.s.v. Men en gældende ret er der principielt altid.

Når kilderne er så usikre, som de altid vil være på dette område af statsretten, kan man med rimelighed spørge, om vi ikke er bedst tjent med fremstillinger som frigør sig fra forestillingen om en bestemt gældende ret og i stedet vover sig ud i friere analyser og vurderinger af de bærende retlige og politiske hensyn i vores forfatning. Hvis en faktisk norm er i overensstemmelse hermed, er der gode grunde til at tillægge den retlig betydning. Og modsat. Højere mål behøver den statsretlige teori ikke at sætte sig. Grundloven bliver sjældent ændret. Hvis vi fastholder det traditionelle gældebegreb og tilsvarende sædvaneretsbegreb går al retsudvikling i de mellemliggende perioder simpelthen i stå.

Lars Busck, kontorchef, cand.jur.

**Erik Ib Schmidt, Eszter Körmendi,
Gunnar Viby Mogensen og Jon
Vibe-Petersen: 24 timer i døgn.
Tidsanvendelse og forbrugsmønstre
siden 1960'erne.**

240 sider, 168,00 kr.

Denne bog udgør den første publikation fra det store, af Rockwool-fonden finansierede, forskningsprojekt om sammenhængen mellem tidsanvendelse og forbrug. Udover en indledning og sammenfatning indeholder bogen et bidrag fra hver af de 4 forfattere. Eszter Körmendi skriver om »Tidsanvendelse gennem et kvart århundrede«, Gunnar Viby-Mogensen om »Tidsanvendelse i Danmark på sort arbejde«, Jon Vibe-Petersen skriver om »Skattetryk og samspilstryk« og Erik Ib Schmidt om »Ændringer i forbrugsmønstre og erhvervsstruktur«. Disse 4 bidrag udgør hver for sig solid og læseværdig samfundsforskning – det friskeste og mest problematiserende produceret af projektets nestor, Erik Ib Schmidt. Imidlertid kan sammenhængen mellem de 4 bidrag være svær at få øje på, og de kan nærmest siges at repræsentere punktnedslag i forhold til problemstillingen. Bogen har således, som så mange første publikationer fra større forskningsprojekter, antologiens karakter. Der forsøges f.eks. ikke konkluderet noget om projektets overordnede problemstilling. Sådanne konklusioner loves vi imidlertid i projektets næste og afsluttende rapport.

Bogens/projektets umiddelbart største fortjenste er nok det grundforskningsprægede arbejde med tidsanvendelseskategorierne. Der sondres således for det første mellem tid anvendt til aktiviteter, man principielt kan lade andre udføre for sig og tid anvendt til aktiviteter af strengt personlig karakter. Den første kategori indbefatter således alt nødvendigt arbejde, og der sondres her mellem betalt og beskattet arbejde (alm. lønarbejde), ubetalt og ubeskattet arbejde (sort arbejde), ubetalt og ubeskattet arbejde (husholdningsarbejde, gørdet-selv aktiviteter) og ubetalt, men beskattet arbejde (håndværkers selvbyggeri, avl til egen husholdning m.m.). Den anden kategori indbefatter hvad projektet kalder »nødvendig forbrugstid«, d.v.s. tid anvendt til dækning af primære biologi-

ske behov såsom at sove, spise, drikke, elske m.v. samt »fri forbrugstid« eller fritid. Endelig udskilles tid anvendt til uddannelse som en særlig kategori. Dette kategoriseringsarbejde producerer altså 7 veldefinerede tidsanvendelseskategorier, der, som bogen anfører, har større præcision end gængse udtryk som »det formelle og det uformelle arbejde« eller »det produktive og det reproduktive arbejde«, og som med fordel synes at kunne anvendes i især økonomisk orienterede analyser af den type, som projektet lægger op til, men som også synes at have anvendelsesmuligheder i mere sociologisk/politologisk orienteret forskning.

Herudover bidrager bogen effektivt til en punktering af to myter, som i stigende grad har været under angreb de sidste par år, men som stadig i vidt omfang florerer i den folkelige bevidsthed; nemlig myten om »fritidssamfundet«, som med den nedsatte arbejdstid venter lige om hjørnet, og myten om, at vi har bevæget os ind i »servicesamfundet«, hvor produktion og forbrug af forskellige former for »service« for længst har overhalet den industrielle produktion både m.h.t. til beskæftigelse og værditilvækst.

I Eszter Körmendis bidrag, hvis analyser hviler på en viderebearbejdning af Socialforskningsinstituttets tidsanvendelsesundersøgelser fra 1964, 1975 og 1987, vises det således, at den påståede øgede fritid *udelukkende* kommer til syne som en omfordeling af arbejds- og fritid mellem generationer. Hvor de 16-26 årige og de 63-74 årige i 1964 tilsammen udførte godt 1/3 af det betalte arbejde er denne andel i 1987 faldet til 1/5. Omvendt har så »kernegruppen« af erhvervsaktive (de 27-62 årige) forøget deres totale arbejdsbyrde. Deres samlede arbejdstid til det betalte og ubetalte arbejde er blevet længere, og de har *mindre fritid* i 1987 end de havde i 1964. Dette skyldes naturligvis især kvindernes øgede tidsforbrug til erhvervsarbejde, men også mændenes øgede varetagelse af det ubetalte arbejde (husarbejdet) + en ret kraftig øget transporttid. Disse tre forhold tilsammen har således mere end opvejet effekten af den nedsatte arbejdstid for arbejdsmarkedets »kernegruppe«. Analysen viser endvidere at reduktionen af fritiden især har ramt børnefamilierne; således har småbørnsfædre og skolebørnsmødre over en times mindre fritid *om dagen* end de havde i 1964.

For de 27-50 årige på arbejdsmarkedet er det således ikke den gyldne profeti om »fritidssamfundet«, hvor et at tilværelsens væsentligste problemer er hvilken af hybridnettets eller parabolantennens utallige muligheder, man skal vælge imellem, som synes at være ved at gå i opfyldelse, men snarere de mere pessimistiske profetier om det fortravlede og forjagede velfærdsmenneske, hvis problem er overhovedet at få presset erhvervsarbejde, husarbejde og familie og venner ind i døgnet 24 knappe timer.

I Erik Ib Schmidts bidrag vises for det første, at kategoriseringen i varer og tjenester ser helt forskellig ud alt efter om man ser på beskæftigelse, produktionsværdi eller husholdningernes udgifter til forbrug. For det andet vises, at den store værditilvækst i »serviceerhvervs« såsom handel, varetransport, kommunikation, forretningsservice og erhvervsforsikring m.v., som vejer godt til indenfor servicegruppen ved opgørelsen af bruttofaktorindkomsten, er forsvundet ud af servicebilledet i relation til forbrugerne. Virksomhederne sælger m.a.o. først og fremmest disse serviceydelser til hinanden, og når beskæftigelsen i den såkaldte servicesektor er steget stærkt over en årrække skyldes det især stigende arbejdsdeling i produktionen, hvor flere og flere serviceydelser skilles ud og ekspanderer som selvstændige brancher. Faldet i den industrielle beskæftigelse er således ikke nogen indikator for »industriens« aftagende økonomiske og samfundsmæssige betydning, eller for at industrialiseringen er et tilbagelagt stadie. Det må tværtimod formodes, at det samlede antal personer, som direkte eller indirekte er beskæftiget med fremstillingen af danske »industrivarer« fortsat vokser. I hvilket omfang dette er tilfældet kan imidlertid ikke udledes af den eksisterende statistik.

I samme retning peger husholdningernes forbrug. Udgifterne til tjenesteydelser som hushjælp, frisør og vask er faldet, hvorimod købet af varer, særligt langvarige forbrugsgoder som bolig, bil og husholdningsmaskineri, er vokset. Forbruget synes således i stigende grad at være baseret på en voksende bestand af materielle goder; en udvikling som ikke peger mod f.eks. Bell's »Post-industrial Society«, men snarere ligger i forlængelse af vore traditionelle materialistiske kultur. Et kor-

rektiv hertil udgøres dog af den øgede beskatning af husholdningerne, som jo i vidt omfang er anvendt til serviceydelser som pasning af børn, ældre, syge, til uddannelse m.v.

Der er imidlertid også ting i bogen/projektet som forekommer mig kritisable. I småtingsafdelingen kan man således nævne, at det åbenbart synes magtpåliggende for Eszter Körmendi at forsøge at vise, at de nye generationer af mænd *ikke* er mere tilbøjelige til at udføre ubetalt (hus-) arbejde end de tidligere. Til den ende har hun fået statistikerens Niels Kousgaard til at lave en variantanalyse med det formål, at vurdere, hvorledes den hyppighed hvormed en bestemt aktivitet udføres (her det ubetalte husarbejde), afhænger af faktorerne: undersøgelsesår, alder, generation og køn. Resultatet af analysen er, at der er en uafhængig års- og alderseffekt, men ingen generationseffekt. Dette resultat er i stærk modstrid med resultater, jeg selv har fremlagt i 1988 (*). I denne rapport, som er baseret på spørgeskemadata fra 1985, blev der spurgt om arbejdsdeling i hjemmet med hensyn til forskellige gøremål, og resultatet her var meget entydigt, at *jo yngre mændene er, desto mere lige er arbejdsdelingen i hjemmet*. Og dette var vel og mærke en konklusion, man kunne drage, ikke kun på grundlag af mændenes egne udsagn, men også på grundlag af de jævnaldrende kvinders (mændenes »partnere«). Jeg vil således tillade mig at betvivle gyldigheden af Körmendis udsagn, dog med den reservation, at en mulig forskel i vores resultater kan skyldes, at mit spørgsmål ifølge sagens natur kun er stillet til gifte/samlevende, mens hendes også inkluderer enlige. Jeg mener derfor også, at hun tager fejl, når hun skriver (p.66), at »Mænds stigende deltagelse i det ubetalte arbejde er derimod næppe en konsekvens af et ændret socialiseringsmønster...«. Det mener jeg faktisk lige præcis det er, hvilket sjovt nok også indiceres af hendes egne tal (p.66), af hvilke det fremgår at f.eks. 16-26 årige enlige mænd og kvinder, som bor alene, begge gennemsnitligt bruger ca. 1 1/2 time dagligt på husarbejde. I 1964 var tidsforbruget hertil for mænd i den tilsvarende aldersgruppe kun 17 minutter mod kvindernes 1 1/2 time! Hvis det ikke er et resultat af et ændret socialiseringsmønster, så ved jeg ikke hvad det er; en opfattelse som iøvrigt også kan støttes på resultater fra min ovenfor nævnte spørgeskemaundersøgelse, hvor

der også blev spurgt om holdninger til traditionel kønsarbejdsdeling i familien. Her er de yngre mænds holdning også markant mere »progressiv« end de ældre mænds; en holdning som et pænt stykke af vejen altså også leves ud i praksis.

Et lidt tungere problem eksisterer i forbindelse med selve udgangspunktet for projektet. Projektets udgangspunkt: at der er en sammenhæng mellem vores tidsanvendelse og forbrug; d.v.s at bestemte tidsanvendelser er »gearet« til bestemte typer af forbrug forekommer umiddelbart indlysende og rimelig. Ideen om at kunne prognostisere ud fra en viden om disse sammenhænge, således som det f.eks. fremføres i forordet, er jeg derimod betydelig mere skeptisk overfor. For at kunne gøre dette med blot en rimelig grad af sikkerhed kræves ialtfald typer af viden, som projektet, med sin stærke økonomiske orientering, formodentlig er ude af stand til at frembringe.

Problemet hermed illustreres tydeligt af forskellige af bogens egne resultater. Hvis man f.eks. i 1964 havde vidst, at den tid en gennemsnitsdanske tilbringer i som bolig i 1987 ville være formindsket med ikke mindre end *14 timer om ugen*, hvem ville så have turde prognostisere, at boligerne i 1987 ville være større og bedre udstyret end nogensinde før i Danmarkshistorien? (en både absolut og relativ vækst i boligforbruget). Hvad vi har her er m.a.o. en *omvendt korelation* mellem tidsanvendelse og forbrug. Ser man derimod på sammenhængen mellem tid anvendt til husarbejde og forbruget af husholdningsmaskiner har vi her en *konstant korrelation*. Den tid der idag (1987) gennemsnitligt anvendes til husarbejde er således den samme som i 1964; nemlig ca. 2 1/2 time (den tid kvinderne bruger på husarbejdet er ganske vist faldet, men omvendt er mændenes vokset, og i alt går det altså lige op). Samtidig er der sket en massiv vækst i forbruget af husholdningsmaskiner, hvilket giver den nævnte konstante korrelation.

Det har undret mange, også bogens forfattere, at alle de tidsbesparende maskiner, og også den øgede offentlige indsats i forbindelse med pasning og pleje af børn, syge og ældre ikke har givet sig udtryk i en større frigørelse fra »det huslige slid«. At dette ikke er tilfældet synes således at skulle forklare ved, at den ny teknologi muliggør en højere

standard m.h.t. f.eks. tøjvask, tilberedning af spændende eksotiske retter, flere gæster etc.

Ser man derimod på sammenhængen mellem betalt arbejdstid og persontransport (køb og reparation af bil) finder man her den (forventede) *ligefremme korrelation*. Den øgede arbejdstid for familier; formodentlig især væksten i dobbelt-job familier, har således resulteret i en vækst i husholdningernes udgifter til køb og reparation af biler fra 1966 og frem (omend med store udsving i perioden).

Vi ser m.a.o., at der faktisk kan eksistere alle typer af sammenhænge mellem tidsanvendelse og forbrug, hvilket ikke ligefrem bestyrker en i troen på den prognostiske værdi af en analyse af disse sammenhænge. Disse problemer er projektets deltagere naturligvis klar over, og Erik Ib Schmidt forsøger således at »redde« udgangshypotesen ved at sondre mellem hvad han kalder »genstandsrelaterede« og »personrelaterede« varer og tjenester til forbrug. Det synes således klart, at der er en mere umiddelbar sammenhæng mellem varigheden af den anvendte persontid og de »personrelaterede« goder (som f.eks. mad, medicin, frisør, undervisning m.m.), end mellem tidsanvendelse og de »genstandsrelaterede« goder (f.eks. vaske-maskine, fryser, køkkenudstyr m.m.), som ofte indgår i et substitutionsforhold med anden tidsanvendelse.

Denne »redning« løser imidlertid ikke det fundamentale spørgsmål om, hvorvidt disse sammenhænge i det hele taget meningsfyldt lader sig analysere nærmere v.h.j.a. de økonomiske redskaber projektet benytter sig af. Man savner således overvejelser over værdien af konkurrerende hypoteser om, hvad der bestemmer vores tidsanvendelse og forbrug og sammenhængende herimellem. En plausibel hypotese kunne være, at både tidsanvendelse og forbrug i meget stor udstrækning er styret af vaner, traditioner, normer og forventninger, m.a.o. af den nationale *kultur* og at variationer i tidsanvendelse og forbrug i stor udstrækning er klasse- eller livsformsbestemt. Projektet skrider derfor efter min opfattelse på en sociolog/etnolog, der kunne belyse dissen sammenhænge.

Dette problem; den manglende inddragelse af den

kulturelle dimension, er også akut i Gunnar Viby Mogensens bidrag om sort arbejde. Der opereres her – desværre kun implicit – med to forskellige hypoteser om hvorfor folk arbejder sort. Man kunne kalde disse hypoteser h.h.v. 1) »indkomstkomplementerings-hypoteser« og 2) »skatte-tryks- eller Lafferkurve-hypotesen«. De oplysninger, der fremlægges i bidraget støtter, efter min opfattelse, snarere hypotese 1) end hypotese 2), og det virker på den baggrund mærkværdigt, at forfatteren både i bidraget (p. 111) og i pressemeddelelsen konkluderer, at omfanget af det sorte arbejde nu og i den nærmeste fremtid først og fremmest afhænger af (udviklingen i) skattetrykket. Det synes her som om forfatteren har haft svært ved at frigøre sig fra den politiske modebølge, som vil se skattetrykket som roden til næsten alt ondt her i landet, og derfor, forhåbentlig ubevidst, har tolket sine resultater ind i denne ramme.

De tal, Viby Mogensen lægger frem, viser således en stagnation/svagt *fald* fra 1984 og frem i den andel af voksne danskere, som angiver at have udført sort arbejde indenfor de sidste 12 mdr. Hvor denne andel steg fra 8,3% i 1980 til 13,4% i 1984, var de sammenlignelige tal i 1986 og i 1988 h.h.v. 13,0% og 12,9%. Det samlede skattetryk er mig bekendt steget ganske pænt fra 1984 og frem, men i samme periode har man altså haft et svagt fald i andelen af personer, som angiver at udføre sort arbejde. Ikke præcis den ligefremme proportionalitet, som Lafferkurve-argumenterne foregøgl!

Nu dækker disse tal, som Viby Mogensen viser, ganske vist over ret store forskudninger mellem forskellige befolkningsgrupper, ligesom disse tal ikke siger noget om hvor lang *tid* de personer, som udfører sort arbejde, anvender på denne aktivitet. M.h.t. forskudninger mellem forskellige befolkningsgrupper viser det sig således, at for personer »i arbejde« fortsætter andelen af personer som arbejder sort med at vokse også efter 1984, mens frekvensen falder for personer »ikke i arbejde«. Nærmere betegnet er det især studerende og skoleelever, som i de senere år i særlig grad har mindsket deres engagement på de sorte markeder, mens omvendt faglærte arbejdere har øget deres i forvejen høje frekvens (fra 25% i 1984 til 36% i 1988). M.h.t. den anvendte tid på det sorte arbejde viser tallene, at det gennemsnitlige tidsforbrug for en

person aktiv på de sorte markeder er vokset fra 39 min. pr. dag i 1982 til 59 min. pr. dag i 1988; altså en vækst i daglig arbejdstid på godt og vel 50%. Selvom andelen af personer som udfører sort arbejde, således er faldet svagt siden 1984, er arbejdstiden for de, som udfører sort arbejde altså steget væsentligt, med det resultat, at *det samlede tidsforbrug* anvendt på sort arbejde er vokset. På denne baggrund synes man således stadig, med ovennævnte reservationer, at kunne argumentere for en sammenhæng mellem skattetryk og sort arbejde. Her overfor står imidlertid den kendsgerning, at for visse grupper, især studerende, skoleelever og pensionister er andelen af de, som udfører sort arbejde reduceret betragteligt fra 1984 til 1988. Da disse grupper samtidig er nogle af de eneste, som i denne periode har haft en fremgang i disponibel realindkomst (de studerende først og fremmest ved en mere fast tilknytning til det normale arbejdsmarked) synes man ialtfald for disse grupper at kunne tale om, at »indkomstkomplementeringshypotesen gælder; d.v.s. at indkomsten fra det sorte arbejde først og fremmest supplerer anden indkomst indtil det »nødvendige« eller »ønskelige« forbrugsniveau nås. Kan dette niveau nås med mindre eller helt uden sort arbejde, så gøres det. At dette forhold måske også gælder andre grupper af sort arbejdskraft fremgår af, at 70% af de, som har sort arbejde i 1988-undersøgelsen oplyser, at de uden den sorte indkomstmulighed havde måtte skære ned i de daglige udgifter.

Men i stedet for at diskutere disse to hypoteser overfor hinanden burde man nok snarere lancere en tredje hypotese, nemlig *kultur- eller livsformshypotesen*, som let kunne vise sig at være de to andre overlegen. Det viser sig jo således, at hovedparten af det arbejde ligger indenfor det man kunne kalde de faglærte håndværksfag (tømrer, murer, VVS-arbejde, mekaniker etc.) samt privat rengøring og børnepasning (p.105). Meget af arbejdet indenfor disse »fag« har formodentlig altid været sort arbejde (betalt, men ubeskattet arbejde), og har indgået som en naturlig bestanddel af arbejderklassens tidsanvendelse og indkomstgrundlag. I denne retning peger f.eks. det faktum, at indkomst erhvervet ved sort arbejde ikke anvendes forskelligt fra indkomst erhvervet på anden vis. Også hvis man hæver blikket ud over landets

grænser synes kultur-hypotesen at have noget for sig. I Italien, hvor skattetrykket er væsentligt lavere end det danske, er det således anslået, at op mod 30% af økonomien er »sort«. Mens dette naturligvis tildels har noget at gøre med den særlige italienske erhvervsstruktur, synes det ret oplagt, at en stor del af forklaringen også må søges i den måde det sorte arbejde indgår i forskellige subkulturelle og regionale livsformer på. Undersøgelser af sådanne forhold synes derfor påkrævende, også i dansk sammenhæng.

Bogens sidste bidrag, Jon Vibe-Petersens »Skattetryk og samspiletryk« er velskrevet og skarpt, og gjorde mig klogere på både hvordan beskatningen i almindelig er skruet sammen, og på hvordan det kan gå til, at individer og familier kan blive udsat for et samspils (skatte)tryk på over 100%. Bidraget forekommer imidlertid temmelig malplaceret i denne sammenhæng. Det, at det overhovedet er taget med, synes således kun at kunne forklares ved, at man fra projektets side må være temmelig overbevist om, at særligt beskatningens sammensætning og størrelse spiller en afgørende rolle for befolkningens tidanvendelse og forbrug. Dette synspunkt er jeg, som det skulle være fremgået ovenfor, temmelig skeptisk overfor. For mig at se kunne man med samme ret have medtaget bidrag om f.eks. trepartsforhandlinger eller bytteforhold på verdensmarkedet; forhold der også er af overordentlig stor betydning for udviklingen i den disponible realindkomst, som vel trods alt er den væsentligste determinant for folks forbrug.

Jens Hoff, Seniorstipendiat, Institut for Samfundsfag og Forvaltning, Københavns Universitet.

(*) Jens Hoff: Arbejdstid, fritid og familie. Rapport nr. 7 fra projekt: Klassestruktur, klassebevidsthed og sociale modsætningsforhold. København 1988.

Thorkild Kristensen: Erindringer.

Odense Universitetsforlag. 1989. 108 s.

Poul Nyboe Andersen; Det umuliges kunst. Erindringer fra dansk politik 1968-77.

Odense Universitetsforlag 1989. 248 s.

Erindringer fra mennesker, der har markeret sig i mere omfattende samfundsspørgsmål, er blevet mere udbredte også her i landet inden for de sidste årtier. Det er absolut positivt, men det skyldes næppe udelukkende større skrivelyst. Der er blandt professionelle historikere og andre analytikere, der beskæftiger sig med samfundsudviklingen, en stigende interesse for sådanne erindringer, som også giver sig udslag i forskellige former for initiativer for at fremkalde dem.

Det gælder også de to foreliggende erindringsbøger fra Thorkild Kristensen og Poul Nyboe Andersen. Den sidste er endog udgivet som led i projektet »Dansk politik under forandring 1945-83«, der er iværksat af Statens humanistiske forskningsråd, og hvor tidligere er blevet udsendt Tage Kaarsteds bog om regeringsdannelsen i 1975. De to bøger er meget forskellige i både stil og omfang, men de er begge skrevet af personer, som i hvert fald har været optaget af udviklingen i det danske samfund og hver på sin måde – og i mange forskellige egenskaber – har søgt at påvirke den. Der er flere lighedspunkter mellem dem. De er begge udgået fra landbomiljøer, partipolitisk har de været nært forbundne med Venstre i længere eller kortere perioder og begge har været ministre i regeringer som medlemmer af dette parti. De er begge faguddannede økonomer og har beklædt professorater inden for dette fag. Men det vigtigste lighedspunkt mellem dem er nok, at de begge – både som økonomer og i hele deres samfundssyn – er dybt rodfæstede i den liberale tradition.

Men der er naturligvis også store forskelle, som tydeligt fremtræder i deres erindringer. Thorkild Kristensens bog er knap og strengt opdelt i klare tidsperioder. Han fortæller nøjternt og sagligt om sine mange aktiviteter i forbindelse med

overvejelserne om Danmarks situation både under og efter besættelsen. »Jeg fik herved et ret indgående kendskab til de vigtigste af de økonomiske problemer, der skulle behandles i dansk politik i de første efterkrigsår.« Efter flere opfordringer opstillede Thorkild Kristensen for Venstre ved valget i oktober 1945. Straks efter blev han finansminister i Knud Kristensens regering.

Thorkild Kristensens beretning om de følgende år som aktiv partipolitiker i Venstre – herunder også en ny periode som finansminister – er umiddelbart stilfærdig og afbalanceret både i omtalen af egne partifæller og politikere fra andre partier. Men den er samtidig præget af en fastholden ved egne synspunkter og handlinger i de brydninger, som foregik i dansk politik i disse år – også inden for Venstre. Erindringerne bringer på disse områder ikke egentligt nye oplysninger, men et godt indtryk af den uforstyrrelige stædighed – men slet ikke hårdnakkethed –, hvormed Thorkild Kristensen forsvarede og opretholdt de synspunkter og vurderinger, som han nu syntes var de rette i de konkrete situationer. Han er ofte blevet karakteriseret som for usmidig eller stiv til at gå ind i det ofte spegede politiske spil i og mellem politiske partier. Det bekræfter erindringerne i hvert fald ikke, men de understreger, at for Thorkild Kristensen var deltagelse i dansk parlamentarisk politik kun meningsfyldt, hvis han fandt, at hans synspunkter havde rimelig udsigt til i det mindste at udgøre dele af forudsætningerne for den økonomisk-politiske praksis i landet.

Årene som generalsekretær for OECD førte Thorkild Kristensen ind i et internationalt miljø, som passede ham godt. Her var der gode muligheder for at trække både på hans faglige kunnen, hans organisatoriske evner og hans forståelse for problemernes mangesidighed. Efter hjemkomsten til Danmark i 1969 var han aktiv inden for to forskningsområder, som begge havde hans store interesse: udviklingsforskning og fremtidsforskning, og han fortsatte både egen forskning og som forskningsorganisator i mange år efter.

Selvom Thorkild Kristensen efter 1960 ikke genindtrådte i dansk parlamentarisk politik, var han en årvågen iagttager og nu og da kommentator. Han omtaler i erindringerne de opfordringer til at

genindtræde i dansk politik, som han modtog fra 1971 og særlig kraftigt efter 1973 – og det som regeringschef for en bred regering. Forslagene, der til en vis grad strider mod dansk parlamentarisk skik, vidner om den position, Thorkild Kristensen havde skabt sig i dansk samfundsdebat, men er samtidig udtryk for oplevelsen af en meget kaotisk økonomisk-politisk tilstand, som nødvendiggjorde ikke helt almindelige fremgangsmåder. Thorkild Kristensen refererer kort og tørt både avisskriverier og mere personlige henvendelser, og tanken forekommer ham i hvert fald ikke helt udelukket. Men naturligvis afhængig af de konkrete vilkår. Meget tyder på, at den kortvarige S-V-regering sidst i 70'erne for Thorkild Kristensen var noget nær den ideelle konstellation.

Thorkild Kristensen afslutter sine korte erindringer med et signalement af de nuværende samfundsproblemer både globalt og i Danmark. Her fremtræder han som den skarpe analytiker med et stærkt engagement i liberale – men bestemt ikke konservative – ideer og tænkemåder. Han formår på en sjælden enkel og klar måde at anskueliggøre sine synspunkter på selv meget udviklede problemer. I al deres knaphed er Thorkild Kristensens erindringer et værdifuldt vidnesbyrd.

Poul Nyboe Andersens erindringer er, selvom de omfatter en kortere årrække, langt fyldigere end Thorkild Kristensens. Dels har han haft ret fyldige dagbogsnotater, der ofte har karakter af meget spontane og øjebliksprægede kommentarer, at støtte sig til. Dels er han som fortæller mere udførlig, ligesom han ikke går af vejen hverken for personskarakteristikker eller en god anekdote. Poul Nyboe Andersens vej til parlamentarisk politisk deltagelse gik direkte til posten som økonomi- og handelsminister i 1968, før han var medlem af Folketinget. Men hans interesse for organisatorisk og politisk arbejde havde allerede langt tidligere gjort ham til en kendt mand i alle politiske partier. Som formand for FDB og senere for Styrelsen for tekniske samarbejde med udviklingslandene var han vant til at omgås både politikere og embedsmænd. Det var næppe tilfældigt, at det blev som venstremand, at han kom til at markere sig i den parlamentariske politik, men også inden for andre partier havde man øje for ham, og det fremgår tydeligt af hans erindringer,

at han havde både gode venner og respekterede kolleger i hvert fald både i Socialdemokratiet og Det radikale Venstre.

Poul Nyboe Andersen har valgt at disponere sine erindringer efter de spørgsmål, der har optaget ham mest i de skiftende perioder. Fremstillingen af selve »sagen« færdiggøres, selvom det medfører kronologiske både frem- og tilbageblik. Det gør den meget læservenlig og er naturligvis også med til at fremhæve, hvad forfatteren har fundet mest væsentligt og spændende i sin tid som politiker.

Et af de første store spørgsmål, Poul Nyboe Andersen som minister havde hovedansvaret for, var NORDEK-forhandlingerne, som blev iværksat på initiativ af den danske regering udsprunget af usikkerheden med hensyn til udviklingen inden for EF. Den »strøtanke«, som lå bag initiativet, udviklede sig til et meget omfattende og krævende forhandlingsforløb, hvor mange indtil det sidste kunne håbe på og regne med en positiv afslutning – som bl.a. Poul Nyboe Andersen havde engageret sig meget i. Da sammenbruddet kom, var mulighederne for dansk medlemskab af EF blevet langt lysere. Det var nok medvirkende til, at det trods alle anstrengelser ikke blev taget så tungt, for det overordnede mål – også med NORDEK-forhandlingerne – var i hvert fald for den danske og norske regering at forbedre deres positioner til de kommende forhandlinger med EF. For Poul Nyboe Andersen er det derfor naturligt at benævne NORDEK-forhandlingerne som »besværlige« og EF-forhandlingerne som »uproblematiske«.

Selvom Nyboe Andersen ikke som minister kom til at føre forhandlingerne om Danmarks medlemskab af EF, var han dog med så længe og enigheden blandt de politiske partier så stor, at han med rette kan regne sig for en af hovedpersonerne bag det danske medlemskab. Hans engagement i sagen blev ikke mindre efter, at han var trådt tilbage som minister, og han fortæller udførligt om sine mange anstrengelser for at sikre et flertal af ja-stemmer op til folkeafstemningen i oktober 1972. Modstanderne af dansk medlemskab levner han ikke megen ære, og i karakteristikken af dem kommer hans polemiske evner, som ellers stort set er udeladt af erindringerne, tydeligt frem. Interes-

sant og spændende er også hans beretning om, hvorledes han oplevede den norske folkeafstemning sidst i september som indbudt kommentator i norsk radio og fjernsyn. Ifølge bogen var Poul Nyboe Andersen aldrig i tvivl om, at der ville blive flertal for dansk medlemskab, men at det blev så stort, som tilfældet blev, havde han dog ikke regnet med. Han mener som så mange andre, at den massive slutspurt fra ja-tilhængerens side i høj grad var medvirkende til resultatet.

Blandt andre emner som Poul Nyboe Andersen fandt spændende og vigtige både i sine ministerperioder og som menigt folketingsmedlem var udarbejdelsen af de to omfattende planer – PP I og II. Han fremhæver, som også andre har gjort det, at i disse grundige betænkninger blev de overordnede og afgørende problemer ikke blot for dansk økonomi men hele samfundsudvikling belyst og blotlagt på en så klar og overbevisende måde, at man kun kan undre sig over, at de ikke satte sig større spor i den økonomisk-politiske praksis. Forklaringen kan være, at netop som de fremkom, skabte valget i 1973 øgede vanskeligheder for opbygningen af fastere samarbejds mønstre blandt de politiske partier i Folketinget. Poul Nyboe Andersen fortæller udførligt om de vanskelige forhandlinger om kriseforlig i de følgende år, og om det ofte meget uoverskuelige forhandlingsmønstre, som Poul Hartlings smalle Venstre-regering stod overfor. Selvfølgelig var og er Nyboe Andersen part i sagen som minister for »handel, håndværk, industri og søfart – plus energi«, men hans skildring er ikke blot et partiindlæg, idet han er helt klar over de vanskeligheder, som alle involverede forhandlingsdeltagere stod overfor.

Poul Nyboe Andersen afslutter sine erindringer med omtalen af valget – og sejren for Venstre, herunder også ham rent personligt – i 1975, som trods alle forventninger og forberedelser lige til det sidste ikke førte til en ny Venstre-regering. I sine sidste år som folketingsmand var han stadig meget aktiv inden for de emner og opgaver, han blev pålagt eller selv påtog sig, men da Andelsbanken tilbød ham en direktørpost, fandt han den så fristende, at han slog til. Han forlod dansk parlamentariske politik ved valget i 1977 – men som det også fremgår af bogens sidste sider han hverken mistet interessen for den eller på nogen måde

fortrødt, at han gennem næsten et tiår havde regeringskontorer og folketetinget som sin arbejdsplads. Erindringerne er meget velskrevne og med de mange indblik de giver i alle de vigtige sager, som Poul Nyboe Andersen har deltaget i, giver de nyt stof til eftertanke om, hvad det var der skete både i dansk parlamentarisk politik og for Danmark som helhed i disse år.

Ole Karup Pedersen.

Lilli Zeuner: Kulturelle processer i ungdomsuddannelserne.

Nyt fra Samfundsvidenskaberne. København 1988 (390 sider).

Bogen er en kultursociologisk analyse af de kulturelle processer i ungdomsuddannelserne og er antaget som licentiatafhandling ved Handelshøjskolen i København.

Udgangspunktet for afhandlingen er spørgsmålet, om de kulturelle processer i ungdomsuddannelserne reproducerer samfundets kulturelle og sociale struktur.

Denne problemstillingen uddybes gennem en præsentation af 3 teorier, der omhandler såvel uddannelsesprocesser som kulturelle processer. Den teoretiske diskussion udmunder i en analysemodel, hvis 3 punkter: Ungdomsuddannelsens ydre påvirkninger, processer i ungdomsuddannelserne og ungdomskulturens substans belyses i den empiriske undersøgelse.

I den efterfølgende empiriske analyse efterprøves problemstillingen på det danske uddannelsessystem, afgrænset til de studieforbereðende ungdomsuddannelser (gymnasium og hf) og de erhvervsfaglige ungdomsuddannelser (efg og mesterlæren). Analysen bygger dels på en landsdækkende spørgeskemaundersøgelser, dels på dybdeinterviews med arbejdsgivere og lærere samt elever i de respektive uddannelser.

Undersøgelsens centrale problemstilling er spørgsmålet, om der eksisterer en sammenhæng

mellem de unges syn på kvalifikationer og deres valg af aktiviteter i hverdagen, således at man kan tale om en sammenhængende ungdomskultur, samt om denne kultur primært påvirkes af uddannelseskulturen eller familiekulturen.

Undersøgelserne viser, at eleverne kommer til at forstå deres kvalificeringsproces på en måde, som er hensigtsmæssig for deres aktuelle og videre kvalificeringsproces samt, at ungdomsuddannelserne ikke blot udstyrer de unge med kvalifikationer, men også præger de unges samlede liv.

Eleverne i de erhvervsfaglige ungdomsuddannelser skelner skarp mellem uddannelse og fritid. De ønsker en fritid uden kontrol. De unge lægger vægt på 'det frie ungdomsliv'. Det er et liv, hvor de unge på deres egne præmisser kan dyrke deres faglige interesse, hvor kammeratskab og de sociale relationer spiller en stor rolle, og hvor vejen ud af disciplineringen ofte går over normbrud og hemmelige selskaber.

Gymnasieeleverne bruger fritiden til at supplere skolens kvalificering. Det eksperimenterende ungdomsliv, som gymnasieeleverne lægger vægt på, ser ud til at være en integreret del af deres uddannelsessituation. Fritidslivet præges af fleksibilitet i forhold til skolen. Andre aktiviteter indrettes efter skolens krav og virker ofte som et supplement til livet og kvalificeringen i skolen.

Man kan således tale om to typer ungdomsliv bestemt af uddannelseskulturen i de respektive ungdomsuddannelser.

Afhandlingen er en god illustration af en forskningsproces, hvor teori og empiri gensidigt betinger hinanden. Der er tale om en meget systematisk fremstilling og brug af undersøgelsens teorigrundlag og en omhyggelig dokumentation for den empiriske undersøgelses resultater. Dette er ubetinget afhandlingens styrke, men samtidig dens svaghed. Bogens fremstillingsform med den systematiske fremadskridende analyser og teoretiske overvejelser i forbindelse af delproblemstillinger sætter læserens overblik på en alvorlig prøve.

Til trods for dette forbehold giver bogen en klar forståelse af samspillet mellem ungdomsuddan-

nelserne og ungdomskultur, og den er et vægtigt bidrag til den teoretiske og empiriske ungdoms- og uddannelsesforskning. Bogen kan også anbefales som en meget pædagogisk fremstilling af en videnskabelig forskningsproces forløb. Den er et eksempel på, at der kommer spændende forskning ud af en forskningspraksis, der er solidt teoretisk forankret, og som har teoriudvikling for øje.

Kirsten Thomsen

Hans Mouritzen: Findlandization. Towards a general theory of adaptive politics.

Aldershot - Brookfiels: Avebury, 1988.

I studiet af forholdet mellem stater har der indenfor statskundskaben været et klar tyngdepunkt på kriser, krig, krigsudbrud, konfliktforløb og forhandlinger i forbindelse med dette. Det mere hverdagagtige, det mindre dramatiske og den gradvise udvikling af relationer mellem lande har måske nok i større udstrækning været behandlet af diplomathistorikere med udtalte idiografiske ambitioner. Man må derfor glæde sig over af der i 70'erne inden for faget international politik blev gjort forsøg til at udvikle en slags partiel teori omkring begrebet »adaptation«.

Hans Mouritzens doktordisputats skal ses som frugten af et meget ambitiøst projekt, der dels - på det begrebslige område - vil sammenkoble disse forsøg til teoridannelse, dels vil udvikle egne begreber, og dels vil illustrere eller »teste« den empiriske anvendelighed af de modeller for tilpasning, der opstår ved en række udenrigspolitiske typologiseringer. Disputatsen er samtidigt et forsøg på at bryde den tradition indenfor statskundskaben som har gjort studiet af enkeltbeslutninger til sit emneområde. Mouritzen hævder selv, at hans begrebsramme skulle være generelt relevant ved studiet af tidsepoker i regimers adfærd udadtil - »modsat studiet af enkeltbeslutninger.«

Den metode, som Mouritzen har valgt i disputatsens empiriske afsnit, er udpræget historisk. Ved hjælp af tre case-studier, hentet fra henholdsvis

Danmark og Sverige, vil han vise holdbarheden i de påstande han har udledt af disputatsens første, begrebsmæssige afsnit.

Disse case-studier optager da også en betydende del af Mouritzens meget omfangsrige bog, og omhandler perioderne 1935-40 og 1940-43 for Danmarks vedkommende, samt svensk udenrigspolitik i perioden 1940-43. Længere fremme i disputatsens perspektiverende afsnit, efter en tilbagevendende udflugt i begreberne verden, udbydes yderligere nogle cases, der ifølge forfatteren burde kunne betragtes som eksempler på »adaptive acquiescence«, men behandlingen af disse har ikke samme tyngde som de tidligere nævnte skildringer af forholdet mellem Tyskland vis-a-vis Danmark og Sverige.

På det teoretiske område er der nok to begreber eller begrebsområder, der er særligt problematiske i forhold til de processer og relationer, som Mouritzen beskæftiger sig med. For det første har vi begreberne »regime« og »regime-værdier«, der er vanskelige, fordi deres præcisering, ifølge Mouritzen og andre der har beskæftiget sig med dem, hverken skal kunne henføres til konkrete individer eller direkte observerbare enheder som fx. regeringer. Det drejer sig snarere om en slags abstrakt, idealtypisk entitet i lighed med Max Webers »kapitalismens ånd«, og det forefalder, som om Mouritzen bevidst har valgt dette udgangspunkt for at undgå den psykologisering af politisk tilpasning, som måtte følge af en fokusering på individer, og den »sociologisering« der følger af en fokusering på regeringer, set som grupper.

Dette medfører dog, for det andet, at man løber ind i problemer vedrørende begrebet »regimeforandring«. Et regime vil, ud fra Mouritzens udgangspunkter, kunne beskrives i termer af de værdier, der kendetegner en lang række forskellige beslutningsprocesser, og således være uafhængigt af såvel de konkrete rolleindhavere som partipolitiske konstellationer i forbindelse med specifikke regeringsdannelser. Givet dette, hvordan afgør man da, hvornår et regime, i sine eventuelle tilpassningsbestræbelser med koncessioner og løfter om modpræstationer og anerkendelse, ophører at være af en type og overgår til en anden type?

Mouritzen mener, at om man stipulerer bestemte »værdier« som konstitutive for forskellige regime-typer, og derefter beslutter sig for, hvilke der for eksempel er konstitutive for national identitet og autonomi, kan man afgøre om – og i hvilken udstrækning – der sker forandringer i regimet. Nu ligger det dog i sagens natur at både udvælgelsen af værdierne og niveaubestemmelsen på deres »tærskler« hovedsagelig er et normativt foretagende.

Som analytiker kan man somme tider nøjes med en historisk rekonstruktion af konkrete politikeres opfattelser, som »de egentlig var,« og det er vel indlysende at den tyske regimeforandring, der fandt sted ved Hitlers magtovertagelse, var en regimeforandring og at nazisterne også selv åbent anerkendte dette. På samme måde med regimeforandringen i Rusland i 1917 eller i Frankrig 1789. Men fandt der en regimeforandring sted i England da Margaret Thatchers konservatisme blev ophøjet til statsideologi i 1980'erne eller videreførte man bare traditionerne fra liberalismens gennembrud? Fandt der en regimeforandring sted i Tjekkioslovakiet i foråret 1968?

Eller mere konkret i forhold til de cases som Mouritzen behandler, skete der en regimeforandring i Danmark, da besættelsen begyndte den 9. april 1940? Eller den 28. august 1943? Eller i Sverige da man forbød offentlig transport af bestemte aviser og blade efter påtrykning fra Tyskland under krigen. Var den danske tilpassningspolitik til tyske krav allerede etableret i perioden 1935-40? Blandt faghistorikere er disse spørgsmål mindst sagt kontroversielle.

Mouritzen diskuterer blandt andet mere specifikt, hvorvidt indførelsen af censur i Danmark, henholdsvis transportforbudet i Sverige, medførte et brud i den værdi, kontinuitet som adskiller »adaptive acquiescence« fra »regimeforandring«. Naturligvis mener Mouritzen, at det drejede sig om »infringement on values,« men noget forbavsende konstaterer han dog i forbindelse med de danske forhold, at »it was still Danish censorship that was to be applied; the arrangement ... was based on Danish self-regulation through the Press Bureau of the Foreign Ministry. The German press attaché had promised that he would make

no direct contact with the newspapers...» (s. 151).

Man kan naturligvis i denne forbindelse stille spørgsmålet, om det ene eller andet (dansk eller tysk censur) udgør nogen større forskel ved en afgørelse om, hvorvidt en regimeforandring fandt sted. Som jeg ser det, er en sådan stillingtagen på forhånd afgjort af, hvorvidt man mener, at regimeværdien »demokrati« mere alment er det, som er regime konstitutivt, eller om det er »national autonomi«, som er det afgørende. Jeg vil mene, at Mouritzens emne, udenrigspolitik på regimeniveau, leder til de konklusioner, der følger af det fokus på autonomi-aspektet, som er en naturlig ingrediens i regimers udenrigspolitik, og der ligger for Mouritzens vedkommende ikke noget teoretisk inkonsekvens i det.

Men udgår man fra det udenrigspolitiske beslutningssystem som et prismatisk forum, hvor man også ser til demokratiske indenrigspolitiske aspekter, kan man naturligvis principielt indvende, at det er ligegyldigt om censuren udøves af tyskere eller danskere, hvad enten de er velvillige eller uvillige, lydhøre over for tyske direktiver eller ej.

Nu skal det tilføjes, at Mouritzen har et meget mere veludviklet teoretisk og empirisk argument for sine konklusioner, end jeg kan gengive inden for rammen af en boganmeldelse. Han støtter sig på og diskuterer kritisk en lang række forfattere, der har beskæftiget sig med »Finlandiseringen« problemer. Internationalt diskuteres frem for alt Pat McGowans og James Roseanus arbejde om »adaptation« på en særdeles indsigtfuld måde. Det samme gælder de afsnit, der omhandler den videreudvikling af teorien om politisk tilpasning, som i Skanvinavien frem for alt er blevet kendt gennem Nikolaj Petersens og Kjell Goldmanns arbejder.

Ikke desto mindre er Mouritzens bog »svær.« Blandt kriterierne for en teoris status som »god teori«, plejer man at nævne deres »forklaringskraft«. Jo mere en teori forklarer med jo færre begreber eller andre teorielementer, desto større er dens »forklaringskraft«. Dette kriterium på forklaringskraft omtales også somme tider som »relativ enkelthed.« Ved valget mellem to teorier, som på en ensartet måde forklarer samme fæno-

men, bør man vælge den relativt set mest enkle. Nu ligger det nok i sagens natur, at en doktordisputats ikke skal være enkel, så det er måske ikke en relevant indvending mod den imponerende teorikonstruktion som Mouritzen har tilvejebragt, at den er kompliceret.

Jeg nævner dette for at understrege, at jeg ikke har fundet teorikonstruktionen, eller forsøgene på at vise dens anvendelighed være obskur – Erasmus Montanus får aldrig grebet om forfatteren. Tværtimod er afhandlingen særdels klar og eksplisit. Mouritzen er desuden intellektuel konsekvent og dette gør jo naturligvis at det bliver let at være uenig med ham om mere principielle ting, fx. hans syn på »komparativisme« og case studiers teoretiske status i empirisk bevisførelse, noget det ville være for omfattende at gå ind på her.

Der er dog så meget i Mouritzens bog, der er velovervejet og velformuleret, at det til og med opvejer den noget rodede disposition som bogen har, exemplificeret fx. ved at de metodiske overvejelser er placeret i det sidste afsnit med rubrikken »Conslusions and Wider Perspectives.«

Trods de noget usystematiske indvendninger jeg har omtalt i denne anmeldelse, er Mouritzens afhandling et eksempel på dansk forskning om udenrigspolitik, når den er bedst. Der kan desuden ikke råde nogen tvivl om, at denne disputats vil kunne inspirere samfundsvidenskabelig forskning langt uden for de grupper, der analyserer udenrigspolitik, hvad enten de er historikere eller statskundskabsfolk.

Tom Bryder

Ny teknik og ny grænsestridigheder i svensk fagbevægelse.

Björklund, Anders (1988): Slaget om hamnarna.

Om ny teknik och fackliga gränser i fem svenska hamnar, Stockholm: Arkiv.

Ekdahl, Lars (1988): Den facklige kampens gränser. Grafiker, ny teknik och gränstvister på tidningarna, Stockholm: Arkiv.

Lundquist, Karin (1988): Industriarbetets renässans. Studier av CAD/CAM och flexibla tillverkningsystem, Stockholm: Arkiv.

Nilsson, Tommy (1988): Arbetare eller tjänsteman? Ny teknik och fackliga gränsdragningsproblem i svensk verkstadsindustri, Stockholm: Arkiv.

Nilsson, Tommy & Åke Sandberg (1988): Rörelse över gränser. Teknisk förändring och facklig organisering, Stockholm: Arkiv.

Utbult, Mats (1988): Framtidsfacket? Reportage kring fackets gränser i den nya tekniken, Stockholm: Arkiv.

Er en fagbevægelse, organiseret efter industriforbundstanken, bedre i stand til at håndtere teknologisk udvikling end en fagbevægelse, der – som den danske – er organiseret efter uddannelse og fag? Er teknologisk overflødigsgørelse noget, der i hovedsagen rammer helt specielle grupper (som fx. typografer), eller må det forventes at berøre langt større grupper på arbejdsmarkedet, med deraf følgende øget konkurrence mellem lønmodtagergruppen og fagforbund om jobs? Hvad betyder de meget høje faglige organisationsgrader for fagforbundenes adfærd over for hinanden? Trues samarbejdsmulighederne?

Svarene på disse spørgsmål vil interessere mange, såvel praktikere som teoretikere på arbejdsmarkedsområdet. Til belysning heraf er der fornylig udkommet en serie bøger fra Arbetslivscentrum i Stockholm, hvor en række forskere søger at belyse forholdet mellem den teknologiske udvikling på den ene side og konfliktlinjer omkring den faglige organisering på den anden.

Bøgerne er opbygget på den måde, at der dels indgår en række case-studier, hvor man ser på teknologisk udvikling og faglige organisationsforhold inden for et antal industrier og brancher i Sverige (bl.a. dagbladsproduktionen, men også metalindustrien, apotekerne og ikke mindst havnene, hvor man for et par år siden havde en stor konflikt om organisationsforholdene).

Disse case-studier er overordentlig interessante og oplysende beskrivelser og analyser af specifikke problemer på de udvalgte områder. De sammenfattes herefter i et par bøger, hvor der dels gives en række mere generelle og teoretiske bud på, hvad det er, der sker på området (Sandberg & Nilsson), og hvor der i en mere debatterende form trækkes

udviklingslinjer for fremtidens faglige organisering frem. (»Framtidsfacket« af Mats Utbult). Serien har således to hovedtemaer:

- 1) Den teknologiske udvikling og dens arbejdsorganisatoriske og fagligt organisatoriske konsekvenser, samt
- 2) de konflikter mellem fagforbundene, der er udløst af teknologien (idet man har valgt i hovedsagen at se bort fra grænsekonflikter, der er udløst af andre årsager).

Det første hovedtema (teknologi og arbejdsorganisation) er ikke seriens stærkeste. Ganske vist får man ganske konkrete og til tider spændende beskrivelser af ændringerne i teknologi og arbejdsopgaver, men forfatterne trækker efter min mening i for ringe grad på moderne organisationsteori, hvilket medfører at en række interessante temaer (øget eller mindsket specialisering; ændringer i autonomi for den enkelte; udvikling i vertikal og horisontal specialisering) slet ikke tages op til systematisk behandling. Disse har dog afgørende betydning for den enkelte ansattes oplevelse af jobindhold.

Bemærkelsesværdig i denne forbindelse er dog analysen af, hvorledes teknologiske ændringer og ændringer i kvalifikationskrav radikalt ændrer arbejdsforhold og beskæftigelsesudsigter for en lang række faggrupper, hvor man i Danmark måske i hovedsagen betragter typograferne som et specielt eksempel, som undtagelsen der bekræfter reglen.

Serien viser, hvor store forandringer der finder sted, og at store grupper berøres og trues af disse. Typograferne er blot det mest kendte eksempel, men mange andre faggrupper udsættes i disse år for lignende forhold, dog måske uden typografernes særlige styrkepositioner at forsvare sig med.

Seriens andet hovedtema (teknologiens betydning for grænsekonflikter samt grænsekonflikter i det hele taget) er derimod underkastet en overordentlig grundig og kompetent behandling. Læst med danske briller har såvel svensk fagbevægelse som svensk samfundsvidenskabelig debat opnået et langt mere åbent og illusionsløst stade end i Dan-

mark. I Sverige har man ligefrem haft en regeringsudredning om grænsekonflikterne!

Med den meget høje faglige organisering i Sverige (og i Danmark) er det klart, at et fagforbund kun kan komme til at vokse for alvor ved at »hugge ind« på andre forbunds revirer. Høj faglig organisering skaber altså øget potentiale for konkurrence og konflikt mellem fagforbund, og dette skærpes og gives nye anledninger for brug af den teknologiske udvikling, som jo ofte skaber nye jobtyper, som ikke umiddelbart – efter tradition – hører hjemme i et bestemt forbund. I Danmark er teknikerområdet et sådant »ombejlet« område, hvor det alenestående Teknisk Landsforbund må tåle konkurrence fra såvel LO (dannelsen af »Teknikerkartellet« i LO) og fra FTF (jvf. FTF's meget overraskende optagelse af piratorganisationen »Tekniker-Sammenslutningen« sidste år).

I Danmark drøftes denne konkurrence imidlertid ikke åbenlyst som sådan i fagbevægelsen: Man fremhæver fra LO's side kun konkurrencen med de helt »marginale« konkurrenter, såsom de kristelige forbund eller SF-F (Sammenslutningen af Firma-Funktionærer), mens angrebene på de seriøse konkurrenter tilsyneladende helst skal foregå i mørke. Arbejdsmarkedsforskerne har derfor mærkeligt nok heller ikke gjort fagforbundenes øgede medlemskonkurrence til genstand for analyse eller debat.

Dette er som sagt anderledes i Sverige. Her debatteres disse forhold åbent i fagbevægelsen, og man er tilsyneladende på det rene med, at jo mere fagbevægelsen bliver optaget af de interne stridsmål, des vanskeligere vil det blive at opretholde legitimiteten udadtil, specielt facaden om den enige lønmodtagerfront, der repræsenterer (næsten) alle lønmodtagerinteresser.

Såvel disse debatter som de konkrete løsninger, der er fundet på en række områder, er vel beskrevet i serien.

Endelig kan serien udmærket læses som input til den hjemlige debat om fagbevægelsens struktur. Det fremhæves ofte, at en rationalisering af fagbevægelsens struktur – i form af en horisontal integration – er nødvendig for at kunne håndtere

udfordringerne fra den teknologiske udvikling. Man synes at mene, at etablering af industriforbund vil formindske forekomsten af grænsekonflikter forårsaget af ny teknologi meget betydeligt.

Dette kan ikke uden videre bekræftes af den svenske udvikling. Svensk fagbevægelse er i langt højere grad end dansk præget af industriforbund, men ikke desto mindre synes grænsekonflikter mellem forbundene at have været betydelige. Ændrede forbundsrevirer skaber blot nye konfliktområder, selv inden for LO's eget område: Der er eksempler på, at meget store LO-forbund er kommet i strid, og i det hele taget fremtræder der et indtryk af en fagbevægelse, som er noget mere konkurrencebetonet end den danske.

Endvidere er det jo en del af problemet, at nogle af de forbund, der strides, ikke er medlemmer af LO, og at de derfor ikke vil blive berørt af LO's eventuelle overgang til industriforbundsprincipet.

Man kan være tilhænger eller modstander af tanken om industriforbund, men der er ikke meget, der tyder på, at industriforbund lever mere fredeligt med hinanden end de danske fagforbund gør, eller at industriforbund skulle kunne opfattes som et mere »naturligt« eller »konfliktfrit« organisationsprincip. Er man ikke enig i disse sidste bemærkninger, er det nok en god idé at læse serien fra Arbetslivscentrum.

Steen Scheuer

Forskningsresa och deltagande i avancerade specialkurser i kvantitativa och statistiska metoder för samhällsvetare vid University of Michigan i Ann Arbor, U.S.A, sommaren 1989.

»There are few earthly things more beautiful than a university«. (John Masefield)

Inledning:

Den här reserapporten beskriver en forskningsresa till Amerika och studier vid Inter-University

Consortium for Political and Social Research (ICPSR) vid University of Michigan i Ann Arbor, under sommaren 1989.

Rapporten har tre syften. För det första är den en redogörelse för de specialkurser som gavs vid Michiganuniversitetet denna sommar. För det andra är avsikten att beskriva vilken betydelse som dessa studier har för mitt forskningsarbete vid statsvetenskapliga institutionen vid Uppsala Universitet. Slutligen är det min förhoppning att sprida kunskap om vilka möjligheter ICPSR-studierna ger en forskare inom samhällsvetenskapen.

ICPSR:s sommarskola i kvantitativ forskningsmetodik

Inter-University Consortium for Political and Social Research (ICPSR) är en internationell sammanlutning/organisation som administreras av The Center for Political Studies, Institute of Social Research, The University of Michigan och the Social Science Community. ICPSR grundades år 1962. Totalt finns det 325 colleges och universitet i hela världen som tillhör medlemsländerna.

ICPSR:s målsättningar står uttryckta i boken »ICPSR. Guide to Resources and Services 1988-1989«, där det står följande att läsa: »The Inter-University Consortium for Political and Social research Summer Program in Quantitative Methods of Social Research serves Consortium member colleges and universities by offering a comprehensive, integrated program of studies in research design, statistics, data analysis, and social methodology. In general, emphasis is focused on those courses and subjects which are not normally an integral part of the curricula of member institutions and which, because of their specialized nature, many universities find impractical to support. Furthermore, the Summer Program's instructional environment differs from that of all but a few statistics departments in at least two important respects: (1) Methods of quantitative analysis are studied within the broader context of substantive social science research: (2) Instruction is coordinated with and reinforced by active participatory data analytic experiences«. (s. 19)

Via ett internationellt medlemskap i Inter-University Consortium for Political and Social Research

(ICPSR) har forskare och doktorander inom samhällsvetenskapen möjligheten att specialisera sig i kvantitativa och statistiska forskningsmetoder vid University of Michigan i Ann Arbor, U.S.A. Michiganuniversitetet tillhör de allra främsta forskningsuniversiteterna i U.S.A., ett universitet som har ett mycket högt studietempo varvid förkunskapskraven i kvantitativ forskningsmetodik också är mycket höga.

I år var det tjugosjätte sommaren i rad som ICPSR anordnade en internationell sommarskola för forskare. Totalt deltog ca femhundra forskare och forskarstuderande från inte mindre än sexton länder från hela världen.

Deltagarna har möjlighet att välja mellan två studieperioder, antingen fyra veckor eller åtta veckor. I mitt fall blev det åtta veckors studier. Sommarskolans kurser var förlagda mellan den 26 juni och 18 augusti.

Det finns en hel del kurser som kan vara av intresse för en samhällsvetare. Totalt finns ett trettiotal kurser som varierar beroende på forskarens egna empiriska och teoretiska forskningsinriktningar och förkunskaper. Kurserna är visserligen valfria men det är av grundläggande betydelse att man deltar i dessa eftersom arbetsgrupperna förutsätter motsvarande kunskaper.

När man ansöker om deltagande i ICPSR sommarskola är det viktigt att ha klart för sig vilken »status«, d.v.s. studentkategori som man tillhör. Vid University of Michigan fanns det fyra kategorier nämligen, visiting scholar, summer guest, special auditor samt traveling scholars. Den avgörande skillnaden mellan visiting scholar och special auditor är att den förra innebär att deltagaren inte behöver betala någon kursavgift till ICPSR. Har ICPSR ställt som krav att deltagaren skall ha avlagt en licentiats- eller doktorsexamen. Detta krav är enligt min mening olyckligt, eftersom det säkerligen finns många forskarstuderande som är intresserade av att delta i ICPSR-kurserna under doktorandtiden, men som tvingas avstå på grundval av detta krav.

Detta kan säkerligen vara förklaringen till att deltagandet från de nordiska länderna är såpass lågt.

En annan skillnad är att kategorin, special auditorier, inte ger deltagaren möjlighet att tentera kurser och workshop vid Michiganuniversiteter. (no credit).

Föreläsningar och arbetsgrupper

Sommarskolan är upplagd med föreläsningar varvat med arbetsgrupper (Workshops). Under den första sessionen hade jag valt följande föreläsningsserier: »the logic of data analysis: measurement and design«, »mathematics for social scientists« samt »introduction to computing«. Dessutom deltog jag i en workshop som bar namnet »Multivariate Statistical Methods«.

Kursen »the logic of data analysis: measurement and design« hölls av läraren Sandra Schneider från University of South Carolina. Kursen förutsätter att man har statistiska förkunskaper och god kännedom om forskningsdesign. Denna kurs behandlade bl.a. olika problem som forskaren möter i arbetet samt undersökningar. Kursens fyra delar bestod av följande inslag: (1) »social scientific inquiry«. (2) »measurement issues in the social sciences«. (3) »research design and the logic of causal analysis«. (4) »analysis across time and across space«.

Schneider varvade föreläsningarna med klassdiskussioner vilket var mycket lyckat. Här fick alla möjlighet att diskutera tillsammans. Samtliga deltagare fick lämna in en kort redegörelse över tidigare bakgrund och pågående forskning. Undervisningen lades sedan upp efter deltagarnas intressen.

Lärare för kursen »mathematics for social scientists« var James Dowdy från West Virginia University. Matematikkursen bestod av två huvuddelar, nämligen Matrix Algebra och Calculus. Därav följde en grundläggande matematisk genomgång. I den första undervisningsdelen som behandlade Matrix Algebra, ingick bl.a: »basic definitions vector and matrix arithmetic, Gaussian elimination, matrix inverse, systems of linear equations, determinants, eigenvalues and eigenvectors«. Den andra delen av kursen (calculus) innehöll en genomgång av bl.a. »Nonlinear functions, average rate of change, the derivative, information from the derivative extrema, exponen-

tial and logarithmic functions, integrals, the fundamental theorem of calculus«.

Efter kursintroduktionen fick samtliga deltagare genomgå en diagnostisk test över linear (matrix) algebra. Därefter träffades klassen varje dag när Dowdy höll föreläsningar. Till varje föreläsning fanns krav på att deltagarna skulle ha bearbetat litteraturen samt fullgjort övningsuppgifter. Sammanfattningsvis kan nämnas att kursen höll ett mycket högt tempo.

Den tredje kursen »introduction to computing« hölls av Michael Hawthorne, lärare från Grinnell College. En kurs som var obligatorisk för samtliga deltagare eftersom den utgjorde en introduktion till hur datasystemet vid University of Michigan var upplagt. Michigan Terminal system (MTS) var universitetets interaktiva datasystem. Hawthorne behandlade också en rad statistiska program, (statistical software) bl.a: BMDP, MIDAS, Minitab, OSIRIS, SAS, SPSSx. Dessa program kom senare att användas under samtliga kurser.

Andra sessionen

Under den andra fyraveckors perioden deltog jag i två kurser nämligen, »Formal model of social systems« och »Event History Analysis«. Dessutom deltog jag i tv workshops, »Time series analysis« och »Structural Equation (Causal) Models«.

Kursen »Formal model of social systems« leddes av läraren Courtney Brown från Emory University och för workshopen i kausala modeller (»Structural Equation, Causal. Models«) var det Timothy McDaniels från University of Michigan som svarade för ansvaret.

Lärare för kursen »Event History Analysis« (Dynamic and Longitudinal Analysis) var Charles Denk från City University of New York. Kursen behandlade hur man som forskare kan mäta förändringar över tid. Sålunda är det historiska perspektivet som är av intresse. Kursen bestod av två delar nämligen »discret-time event history methods« och »continuous-time event history«. Den första delen (Discret-time) innefattade metode för estimering av sannolika förändringar i olika panel data. De andra regressionstekniker för att

kunna bestämma den individuella covariansen i materialet. En andra del av kursen bestod av »continuous-time methods« som innebar estimering av »rates of events or changes in discrete states with data that record histories of individuals in continuous form, i.e., without imposing arbitrary (and equally spaced) observation periods. Maximum likelihood and related methods deal with exogenous covariates, longitudinal shifts in behavior, and unobserved heterogeneity«. (ur ICPSR Announcements, stencil 1989)

Arbetsgruppen i tidsserieanalys (»Time series analysis«) var mycket intressant. Kursansvarig lärare var Gregory Markus från University of Michigan. Tidsserieanalysen har ett speciellt intresse för min forskning då jag arbetar med datamaterial som omfattar en relativ lång tidsperiod.

Jag fick också tillfälle att lämna min arbetsrapport (»The Swedish Neighborhood council reform. A statistical analysis of the political structure in the municipalities«) till de båda lärarna Courtney Brown och Gregory Markus. Jag vill här passa på att framföra ett tack för de kritiska och värdefulla synpunkter som framkom genom våra diskussioner.

För Dig som funderar på att studera vid University of Michigan rekommenderar jag att utnyttja alla de bibliotek och dataanläggningar som finns tillgängliga. Det är en fantastisk upplevelse. Under sommaren fick jag en hel del forskningsarbete gjort och jag arbetade mycket vid Harlan Hatcher Graduate Library – statens universitets- och forskningsbibliotek. Det kan också vara lägligt att försöka göra litteratur- och artikelsökningar med hjälp av alla databaser som finns tillgängliga. Databassökningarna är gratis och det finns en hel del baser att välja mellan. Jag tillbringade flera helger med detta arbete. Exempel på databaser som jag använde var Social Science Index, Humanities Index, MIRLYN (the University of Michigan's new computerized library system), RLIN (Research Libraries Information Network), Dissertation abstracts online, RLG (Research Libraries Group), Sociofile.

Den som är intresserad av ICPSR-kurserna kan läsa mer om dessa i böckerna: »ICPSR Summer

Program in Quantitative Methods. 1988 Bibliography«, samt i boken »ICPSR. Guide to Resources and Services 1988-89«. Den som är intresserad av att delta i ICPSR sommarskola framöver kan vända sig till University of Michigan för att erhålla information. Director of Educational Resources Henry Heitowit, ICPSR Summer Program, Institute for Social Research, P.O. Box 1248, Ann Arbor, MI 48106-1248, U.S.A. Telephone: (313)764-8392.

Har du ytterligare några frågor så får Du gärna kontakta mig.

Författaren är doktorad i statskunskap vid Statvetenskapliga institutionen, Skytteanum, vid Uppsala Universitet.

Jörgen Johansson